

עורכת: ד"ר אסתי ובמן
כרך 10, גיליון מס' 5, 14 במאי 2020

התבססות זיכרון הנכבה במרחב הציבורי הפלסטיני

מיכאל מילשטיין*

אחד הרכיבים החיוניים בתהליך ההיווצרות של הזיכרון הקולקטיבי הוא הנחלתו לציבור הרחב באמצעות עיגונו במרחב הגיאוגרפי. כך מוטמע הזיכרון בהוויית הקולקטיב והופך לרכיב כמעט טבעי בעולמם של הפרטים. אמצעי ההטמעה נתון לרוב בידיהם של כוחות הגמוניים, ובראשם מדינת הלאום המודרנית, אולם הצלחת ביסוסו מחייבת התדיינות בין השלטון לציבור.

בידי המדינה אמצעים רבי השפעה להנחלת הזיכרון במרחב הציבורי, ובראשם: טקסים שתכליתם לשתף את הציבור בפעילות ההנצחה, ובכך להעמיק את הזדהותו הרגשית עם הזיכרון הקולקטיבי; הקמת אתרי הנצחה ומונומנטים, שהופכים לחלק מהמרחב של חיי היום-יום; וכן שיום של רחובות ומוסדות. ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (Nora) כינה את מגוון אמצעי הגישור בין העבר להווה "אתרי זיכרון", הכוללים לדבריו מקומות פיזיים, אך גם ימי אזכור, ספרי לימוד, חפצים ועוד.¹

הנכבה היא האירוע המרכזי שניצב במוקד ההיסטוריה הפלסטינית המודרנית. מעמדה של הטראומה המכוננת הזו חשוב יותר משל זיכרונות וסמלים אחרים שהתקבעו בתודעה הלאומית הפלסטינית. הזיכרון הזה משמש בו בזמן כגילום העז והמוחשי ביותר של סיפור עברם של הפלסטינים, וכפרשנות לקיומם בהווה, ומהווה כמעין "עמוד אש" המסמן את נתיב התקדמותם בעתיד ואת יעדיהם הקולקטיביים ארוכי הטווח.

מאז 1948 זיכרון הנכבה עבר גלגולים רבים, אך מעולם לא נשכח, הושתק או נדחק לשוליים - טענה הרווחת בנרטיב ההיסטוריוגרפי הפלסטיני, אך גם במערבי והישראלי. זיכרון הטראומה התקיים כל העת ובעוצמה רבה במישור העממי, בפרט בשיח המשפחתי והקהילתי, וביצירה האומנותית. במישור הפוליטי, זיכרון הנכבה ידע עליות ומורדות, אך מעולם לא נעלם כליל. כך, לאחר 1967 ניסה אש"ף - שחתר להתבסס כהנהגה לאומית - לנסח את הרגשות הקולקטיביים הפלסטיניים בצורת יעדים מדיניים, ולצורך זה, עיצב את זיכרון הנכבה כאמצעי לעידוד המאבק המזוין ולמימוש זכות השיבה, תוך שימת דגש מועט יחסית על הזיכרון האישי המגולם בנכבה.

* מיכאל מילשטיין הוא ראש הפרוים ללימודים פלסטיניים במרכז משה רבין.

¹ פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה - על הבעיה של המקום, "זמנים", מס' 45 (קיץ 1993), עמ' 8.

חתימת הסכם אוסלו (ספטמבר 1993) והקמת הרשות הפלסטינית בקיץ 1994 היוו צומת דרכים היסטורית בתולדות המערכת הפלסטינית. מדובר היה בכינון תקדימי של ממשל פלסטיני השולט על החברה בגדה המערבית וברצועת עזה. הגם שאינה בעלת סמכויות מלאות והשפעתה מוגבלת על-ידי ישראל, יש בידי הרשות הפלסטינית אמצעים לעיצוב התודעה והזיכרון הקולקטיביים, ובראשם שליטה על מערכות החינוך, התקשורת, הפוליטיקה והמרחב הציבורי.

הקמת הרשות הפלסטינית ציינה גם שינוי בעוצמה ובדרך ההנצחה של זיכרון הנכבה. ברקע עמדו שני אירועים מרכזיים. הראשון היה חתימת הסכם אוסלו. לצד פרץ השמחה והאופטימיות, בלטה גם דאגה עמוקה, בעיקר בקרב הפליטים, מן האפשרות שההסכם יוביל לויתור בנושא זכות השיבה. האירוע השני היה מאי 1998, שבו ציינה ישראל את יובל ה-50 להקמתה, והפלסטינים - חצי מאה לאסונם. ההתעוררות שחלה סביב אירוע זה נבעה משאיפה פלסטינית להציג תמונה נגדית לזאת שחתרה ישראל להציג, לצד חשש גובר מהתפוגגות זיכרון הנכבה בעקבות ההתרחקות מהאירוע ההיסטורי והתמעטות מספרם של אלה שחוו אותו באופן אישי.

טיפוח זיכרון הנכבה והדגשת זכות השיבה תופסים מאז 1998 מקום מרכזי בעשיית הממשל הפלסטיני למימוש מספר מטרות: ליכוד העם סביב השלטון, תוך חיזוק הלגיטימציה שלו מבית; הדיפת ביקורת נגד הרשות הפלסטינית כאילו ניהול המשא-ומתן המדיני גרם לה להפנות עורף ליעדים הלאומיים הפלסטיניים השורשיים; וגיוס הציבור בעתות מאבק נגד ישראל.

במסגרת זאת, נקבע ה-15 במאי כיום זיכרון ממלכתי והוכתר בשם הרשמי "יום הנכבה". יום הזיכרון מצוין במרחב הציבורי באמצעות סדרת טקסים: עצרות המונים ביישובים הפלסטיניים, כשהמרכזית שבהן ברמאללה; תהלוכות שבהן נישאים שלטים ועליהם כתובים שמות היישובים שחרבו ב-1948, וכן מפתחות ענק, סמל לבתים שחרבו ולכמיהת השיבה אליהם; עמידת דומייה או השמעת צפירה; והנפת דגלים שחורים ברחובות ומעל גגות הבתים.

נוסף לטקסים הרשות הפלסטינית קידמה מהלכי שיום לרחובות, לכיכרות ולמוסדות ממלכתיים, ובמיוחד בתי-ספר ובסיסים צבאיים. בערים פלסטיניות רבות רחובות נקראו על-שם יישובים שחרבו ב-1948, ובפרט כאלה שמהם הגיע חלק ניכר מהפליטים שהתיישבו בהן. כך, ברמאללה ובאל-בירה נקראו רחובות על שם כפרים ששכנו באזורי ירושלים, לוד ורמלה, כפר עאנה, ברפיליא, בית נבאלא, ג'מזו, עמואס, ענאבה, קאלוניא ואל-קסטל, וכך גם בקלקיליה, בה נקראו רחובות על-שם הכפרים כפר סאבא ומסכה, בטול כרם (קאקון), וכן במחנה הפליטים ג'באליא שבצפון רצועת עזה, בו נקראו רחובות על-שם הכפרים יבנא, ברברה, אל-מג'ידל, בשית, בית דראס ואל-מסמייה.

הקמת מונומנטים הייתה בהיקף מוגבל יחסית, ייתכן בשל מגבלות תקציביות בסיסיות של הרשות הפלסטינית. באתרים שהוקמו בלט השימוש בסמל המוחשי והדומיננטי ביותר לאירועי 1948 - מפתח השיבה. הסמל הזה מופיע בפסלי ענק המוצבים בכיכרות מרכזיים בערים הפלסטיניות, דוגמת "שער השיבה" שהוקם לרגל יום השנה ה-60 לנכבה בפתח מחנה הפליטים אל-עאידה בבית לחם, שבראשו הוצב מפתח מתכת גדול באורך של 10 מטרים. מונומנטים דומים הוקמו במחנה הפליטים עקבת ג'יבר ביריחו, ובמרכזי הערים רפיח ואל-בירה.

כמו הרשות הפלסטינית, גם ממשל החמאס ברצועת עזה שאף לעגן את זיכרון הנכבה במרחב הציבורי, הן כדי לתת ביטוי לתרומתו למאמץ הלאומי בזיכרון הקולקטיבי המשותף, והן כדי

להציב נרטיב מתחרה לזה שקידמה הרשות הפלסטינית. במסגרת זאת, קודמו מגוון פרויקטים במרחב הציבורי: תליית מפות גדולות של "פלסטין ההיסטורית" בחוצות היישובים; התקנת ספסלי ישיבה בטיילת שלאורך חוף הים של העיר עזה עם שמות היישובים שחרבו ב-1948; והצבת שלטי תנועה הממזגים בין עבר להווה ויוצרים מרחב גיאוגרפי שמשלב בין מציאות לדמיון. כך, שלט דרכים שהוצב ברפיח כיוון לכלל יישובי רצועת עזה והגדה המערבית, אך גם לעבר יישובים החרותיים ב"זיכרון ההיסטורי" הפלסטיני, דוגמת אסדוד (אשדוד) ואל-מגידל (אשקלון), שאינם מאוכלסים עוד בפלסטינים.

המאמץ לעיגון זיכרון הנכבה במרחב הציבורי על ידי הממשלים הפלסטיניים "מלמעלה" משתלב עם מאמץ שמקודם "מלמטה", פרי יוזמות עממיות, שהן צנועות יותר אך גם ותיקות יותר מן היוזמות הממלכתיות. מאז 1948, נוכח העדר ממשל עצמי, פעלו הפלסטינים בשטחים ובפזורה להנצחת זיכרון הנכבה במרחב הציבורי באופן וולונטרי באמצעות קריאת בתי עסק, בתי קברות ולפרקים גם רחובות במחנות הפליטים על שמות היישובים שמהם עקרו, וכן בציורי קיר המעטרים את הרחובות האלה.

מזה כרבע מאה מעורב גם הציבור הערבי בישראל במאמץ לעיגון זיכרון הנכבה במרחב הציבורי, דבר הבולט במיוחד ביישובים בעלי רוב ערבי מוחלט. כך למשל, באום אל-פחם קרויים רחובות על-שם הכפרים עין עיזאל וכפר לאם, ששכנו עד 1948 סמוך לעיר ואשר חלק מתושביהם השתקע בה לאחר שחרבו; בטמרה נקראו רחובות על-שם הכפרים הושא ואל-כסאיר, ששכנו בגליל המערבי; בשפרעם רחובות על-שם כפר ברעם, צפוריה ואגיזם; ובכפר קאסם על-שם דיר יאסין, יאפא ואל-מגידל. נוסף לכך, הוקמו מונומנטים הנושאים את שמות היישובים שחרבו, הוקם אתר הנצחה ליום האדמה בטייבה, עליו חרותים שמות היישובים, ושלט ענק בדמות מפתח הוצב בכניסה לאום אל-פחם ועליו הכיתוב "שבים לכפר אל-לג'ון".

המאמץ לביסוס זיכרון הנכבה על ידי הרשות הפלסטינית מאז כינונה נחל הצלחה. זהו זיכרון שזוכה למעמד דומיננטי בקרב כלל הגורמים במערכת הפלסטינית, מהווה יסוד מלכד בזירה הרוויה פיצולים ומאבקים בין קבוצות העוינות זו את זו, וממוזג באופן הרמוני בין מאמצי הנצחה ממסדיים ועממיים. ואולם, מפעל ההנצחה של זיכרון הנכבה בכלל, והמאמץ לעיגונו במרחב הציבורי בפרט, לא לוו עד היום במחלוקות לגבי המשמעות והערכים שמאחוריהם, כפי שהתגלעו במערב, בישראל ואף בחלק מהעולם הערבי (בפרט במצרים). הדבר כנראה נובע מהעובדה כי התנועה הלאומית הפלסטינית עדיין לא מימשה את יעד העצמאות, ורק לאחר השגתו יהיה טבעי יותר שיתעוררו שאלות וזוויות התבוננות שונות מכפי שקיימות בתקופה שבה הקולקטיב מגויס למען המאבק הלאומי.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים, תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, ובתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.